

SON DÖNEM OSMANLI ALİMLERİNDEN MEHMED ZİHNİ EFENDİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

*Hamza ERMİŞ**

Mahmad Zihni Efendi's Life And Works

Mahmad Zihni Efendi (1846-1913) who had lived in the last period of Ottoman State is an important Islamic scholar and Arabic teacher. He undertook many important duties and prepared valuable works in his lifetime. In this study, his life and works are dealt with.

Keywords: Mahmad Zihni, Arabic, Islamic scholars.

Anahtar Kelimeler: Mehmed Zihni, Arapça, İslâm âlimleri.

I. GİRİŞ

Bilindiği gibi, Osmanlı döneminde Arap Dili ve Edebiyatı sahasında meşhur olmuş birçok değerli âlim yetişmiş, bunlar gerek ilmî çalışmaları ve gerek dil öğretimindeki çabalarıyla büyük hizmetler vermişlerdir. Şüphesiz ki Mehmed Zihni Efendi de, Arapça ve din bilimlerindeki vukufiyeti ile temayüz etmiş son dönem Osmanlı âlimlerinden biridir. O, hayatı boyunca ilim öğrenmek ve öğretmekle meşgul olmuş, içinde yaşadığı toplumun ilim ve kültür seviyesinin yükselmesine katkıda bulunmuştur. Yazdığı eserler kendisinden yıllar sonra bile vazgeçilmez müracaat eserleri olmaya devam etmiştir.

10 Temmuz 1846-17 Aralık 1913 tarihleri arasında yaşayan Mehmed Zihni Efendi, ömrü boyunca çok önemli görevlerde bulunmuş; Arapça, akaid, biyografi, dinler tarihi, fıkıh, hadis, Kur'an ilimleri ve tasavvuf gibi sahalarda pek değerli eserler hazırlayarak ilim aleminin istifadesine sunmuştur. Onun hayatında en önemli uğraşının eğitim ve öğretim faaliyetleri olduğu görülmektedir. Özellikle sarf, nahiv ve belagat sahasında eserler hazırlayarak Arapça öğretiminde metot açısından yeni ve faydalı bir çığır açmış, fiilen öğretmenlik yaparak bu metodunu pratikte uygulamıştır. Bu çalışmanın amacı,

* Sakarya Üniv. İlahiyat Fak. Adap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, Araş.Gör.Dr.,
hermis@sakarya.edu.tr

Mehmed Zihni Efendinin hayatıyla ilgili tespit edebildiğimiz bütün bilinenleri değerlendirmeden geçirip hulasa etmek, Arapça'ya dair eserlerini kısaca tanıtmak ve diğer sahalarda yazdığı eserleri göstermektir.

II. HAYATI

Mehmed Zihni Efendinin hayatına dair bilgiler, bu dönemi inceleyen biyografi ve ansiklopedi türü eserler,¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan *Sicill-i Ahvâl Defteri*² ve kendi eserleri incelenerek elde edilmiştir. Müellifle ilgili bilgi bulunabileceği tahmin edilen bazı kaynaklarda bilgi bulunamamış,³ bazılarında ise yanlış bilgiler tespit edilmiştir. Şöyle ki, müellifin “paşa” ünvanı olmamasına rağmen “Mehmed Zihni Paşa”⁴ başlığı altında tanıtıldığı görülmüştür.⁵ Doğum ve ölüm tarihleriyle ilgili de bazı yanlışlıklar tespit edilmiş olup yerlerinde işaret edilecektir. Ayrıca bu kaynaklardaki bilgilerin birbirinden alınmış tekrarlar olup, asıl bilgi kaynağının Bursalı Tahir Efendinin *Osmanlı Müellifleri* ve müellifin oğlu Ali Rânâ Tarhan'ın,⁶ *el-Mubtasarât* isimli eserin

¹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I, 310-312; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin ve esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, İstanbul 1955, II, 400; Ali Rânâ Tarhan, “Müellif (Mehmed Zihni Efendi)'nin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi”, (Mehmed Zihni, *el-Mubtasarât* içinde), Ankara 1957, s. 3-5; Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, Ankara 1968-1969, s. 1041-1043; İbrahim Alaettin Gövsa, *Meşhur Adamlar Hayatları Eserleri* (nşr. Sedat Simavi), İstanbul 1933-1935, IV, 1597-1598; Ağâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 1988, I, 421; Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lâm: Kâmusü terâcim*, Beyrut 1989, VI, 123; Komisyon, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1986, VI, 223; Komisyon, *Meydan Larouse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, İstanbul ts., VII, 553, XII, 938; M. Ekrem Üzümeri ve ark., *Türkiye Ansiklopedisi*, Ankara 1956, III, 11-12; Kamil Yaşaroğlu, “Mehmed Zihni Efendi”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, II, 196; Ahmet Turan Arslan, *Mehmed Zihni Efendi*, İstanbul 1999, s. 27-95.

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Sicill-i Ahvâl Defteri*, no: 66, s. 185-186. (Söz konusu defter kayıtlarının bazı açıklamalarla latinize edilmiş çözümü için bk. Arslan, *Mehmed Zihni*, s. 36-48.)

³ *Türk Ansiklopedisi*, Ankara 1976. (“Mehmed Zihni Paşa” (XXIII, 431) maddesinde, “Zihni Paşa” maddesine bakılması istenmekte, ilgili yerde ise böyle bir madde bulunmamaktadır (XXXIII, 499); Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul 1981 (“Mehmed Zihni”, “Zihni”, “Hacı Zihni” başlıklarıyla arandığı halde rastlanamamıştır.).

⁴ II. Abdülhamid zamanının birçok nazırlıklarında ve mühim devlet işlerinde bulunan Mustafa Zihni Paşa (1838-1911) ile karıştırılmış olabilir. Hakkında bilgi için bk. Gövsa, *Meşhur Adamlar*, IV, 1598.

⁵ *Meydan Larouse*, VII, 553; *Türkiye Ansiklopedisi*, III, 11.

⁶ Ali Rânâ Tarhan, 1882'de İstanbul'da doğmuştur. 1900 yılında Mekteb-i Sultânî'den mezun olmuş, Fransızca, Almanca ve İngilizce öğrenmiştir. 1905'te Hatice Şevkiye Hanım'la evlenmiş, 1911 yılında Abdülhak Tayfur adında bir oğlu, 1926 yılında Ferhan Nezâhet adında bir kızı olmuştur. Kızılay başkanlığı, Milletvekilliği ve daha pek çok önemli görevde bulunan Ali Rânâ Tarhan, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Gümrük ve İhisarlar bakanı olmuş,

başında bulunan tanıtım yazısı olduğu, söylenebilir. Kaynakların, hakkında geniş ve ayrıntılı bilgi sunmadığı Zihni Efendi tanıtılırken, elde bulunan bilgilerle iktifa edilmiştir.

Mehmed Zihni Efendi, 67 yıl süren hayatında altı Osmanlı padişahının saltanat dönemine şahit olmuştur. Doğumundan 15 yaşına kadar geçen çocukluk devresini Sultan Abdülmecid (1839-1861),⁷ 15 yaşından 30 yaşına kadar geçen gençlik devresini Sultan Abdülaziz (1861-1876),⁸ 30 yaşından 63 yaşına kadar geçen orta yaş ve olgunluk devresini V. Murad (Mayıs 1876-Ağustos 1876)⁹ ile II. Abdülhamid (1876-1909)¹⁰ ve hayatının son 4-5 yılını da V. Mehmed Reşad (1909-1918)¹¹ dönemlerinde yaşamıştır.

Babası, mülkiye kaymakamlarından Mehmed Reşit Efendi,¹² annesi Güzide Gülsüm hanımdır.¹³ Aile, İstanbul'un Vefâ semti yakınındaki Hızır Bey mahallesi sakinlerindedir. Zihni Efendinin bildirdiğine göre, ailenin bu mahallede iki yüz yıllık bir mazisi bulunmaktadır.¹⁴

Babası Mehmed Reşid Efendi, köken itibarıyla çerkez olup Zihni Efendiden başka, Osmanlı sarayında görevli olan Şakir isiminde bir oğlu daha vardı.¹⁵ Kaynaklarda annesi ve babasıyla ilgili daha fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak müellifin, 27 Rebû's-sâni 1305 (11 Ocak 1888) Çarşamba günü yazımını bitirdiği meşhur eseri *el-Kavlü'l-ceyyid*'in birinci baskısının sonunda bulunan duasından anlaşıldığına göre; babası, o tarihlerde yaşamamakta, annesi ise

bu görevini 04. 05. 1931'den 03. 04. 1939'a kadar aralıksız sürdürmüştür Bk. <http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler.htm> 06.11.2003. 25 Mart 1956 tarihinde vefat etmiş; İstanbul Beylerbeyi'nde bulunan Küplüce Camii yakınındaki aile mezarlığına defnedilmiştir. Kendisi ve oğlu Prof. Abdülhak Tayfur Tarhan ile ilgili geniş bilgi için bk. Arslan, *Mehmed Zihni*, s. 68-74.

⁷ Geniş bilgi için bk. *Osmanlı Ansiklopedisi, Tarih/Medeniyet/Kültür*, İstanbul 1996, VI, 100-175; T. Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, İstanbul 1967, XII, 22 vdd.

⁸ Bk. *Osmanlı Ansiklopedisi*, VI, 176-229.

⁹ Bk. *Osmanlı Ansiklopedisi*, VI, 230-241.

¹⁰ Bk. *Osmanlı Ansiklopedisi*, VI, 242-277, VII, 6-90.

¹¹ Bk. *Osmanlı Ansiklopedisi*, VII, 91-161.

¹² Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 310; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, II, 400; Tarhan, "Müellif (Mehmed Zihni Efendi)'nin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi", (Mehmed Zihni, *el-Mubtasarât* içinde), s. 3; Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, II, 1041; Zirikî, *el-A'lâm*, VI, 123.

¹³ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, II, 1041; Yaşaroğlu, "Mehmed Zihni Efendi", *Osmanlılar Ansiklopedisi*, II, 196.

¹⁴ Mehmed Zihni, *Meşâbirü'n-nisâ*, İstanbul 1294, I, 153.

¹⁵ Arslan, *Mehmed Zihni*, s. 28-29.

hayattadır.¹⁶ Aynı eserin 1328 (1910) yılında yapılan üçüncü baskısında benzer duanın yer almadığına bakılırsa, annesinin de o tarihlerde hayatta olmadığı söylenebilir.

Mehmet Zihni Efendi, İstanbul'un Vefa semti yakınında bulunan Hızır Bey mahallesinde, 16 Recep 1262 (10 Temmuz 1846) Cuma günü doğmuştur. Bu bilgiyi kendi ifadelerinden öğrenmekteyiz. Çeşitli alanlarda ün yapmış kadınların biyografilerini ele aldığı *Meşâbîrî'n-nisâ* isimli meşhur kadınlar ansiklopedisinde, İstanbul edebiyatçılarından Habîbe Hanımın doğum tarihinin kendisiyle aynı yıla tekabül etmesi münasebetiyle, Arapça olarak yazdığı dipnotta şu bilgileri vermektedir: “Fakirin doğumu da, 16 Recep 1262 Cuma gününün erken saatlerinde, Rûmî 27 Hazirandadır.”¹⁷ Müellif, bu eserinde doğum tarihini ay, gün ve yıl olarak kesin bir şekilde belirtmesine rağmen, bazı kaynaklarda doğum tarihi yılının miladi 1844 ve 1845 olmak üzere iki farklı şekilde verildiği görülmektedir.¹⁸ Bu farklılığın, *Sicill-i Abvâl Defteri*'nde yer alan Zihni Efendinin biyografisinde, 1262 hicri senesinin karşılığı olarak 1261 malî yılının verilmesinden kaynaklanmış olabileceğini düşünüyoruz. Nitekim sonradan fark edilen bu yanlışlık, Üsküdar Meclis İdaresi'nin 21 Kânûn-ı evvel 1325 tarihli mazbatası gereğince değiştirilerek, 9 Kânûn-ı sâni 1325 tarihli yeni nüfus tezkeresinde 1262 hicri senesinin 1262 malî senesine tekabül ettiği, deftere ek bilgi olarak kaydedilmiştir.¹⁹

Asıl adı, Mehmed'dir. “Zihni” ise, medresede öğrenci olduğu zamanlarda gösterdiği üstün başarıları sebebiyle ileri derecedeki zeka seviyesine işaret etmek amacıyla hocası tarafından kendisine verilmiş bir mahlastır.²⁰ Zihni Efendi, bu lakabı sevmiş olmalı ki, yazdığı bütün eserlerinde ismiyle birlikte yazmıştır. Hatta bu lakap onun ismini bile geride bırakarak, tanıtımının yapıldığı bazı kaynaklarda isminin önünde zikredilmiştir.²¹ Bu tür mahlasların günümüzde soy ismin görevini yerine getirdiği, söylenebilir. Müellifin tanıtımının yapıldığı bazı

¹⁶ Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid fî şerhi ebyâti't-Telbîs ve şerhaybi ve bâşiyeti's-Seyyid*, İstanbul 1304/1887, s. 671.

¹⁷ Mehmed Zihni, *Meşâbîrî'n-nisâ*, I, 159.

¹⁸ Tarhan, “Müellif (Mehmed Zihni Efendi)'nin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi”, (Mehmed Zihni, *el-Mubtasarât* içinde), s. 3; Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, II, 1041; M. Sadi Çöğenli, *Müderriş Hacı Mehmed Zihni Efendi Bibliyografyası*, Erzurum 1989, s. 7; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, VI, 223; *New General Catalog of Old Books and Authors (2002 April)*, <http://www.kingkong.demon.co.uk/ngcoba/zi.htm>, 21. 06. 2002.

¹⁹ *Sicill-i Abvâl Defteri*, no: 66, s. 185, 186.

²⁰ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, II, 1041.

²¹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 400; Gövsa, *Meşhur Adamlar*, IV, 1597-1598; *Meydan Larouse*, XII, 938.

Arapça kaynaklarda da ondan, “er-Rûmî”, “el-İstanbûlî”, “el-Kostantînî” nisbeleriyle bahsedildiği görülmektedir.²²

Kaynaklarda onun okuduğu okulların isimleri zikredilmemektedir. *Osmanlı Müellifleri* isimli eserde tahsil hayatıyla ilgili hiç bir bilgi yer almazken, *Muhtasarât* isimli eserinin Cumhuriyet’ten sonra latin harfleriyle yapılan ilk baskısında oğlu Ali Rânâ Tarhan ve *Yeni Mülkiye Tarihi* isimli eserde torunu Prof. Tayfur Tarhan şu bilgileri vermektedirler: “Özel öğrenim gördükten sonra Câmî²³ derslerine devamla başladı. Burada ciddi ve sıkı bir öğrenimden sonra “ulûm-i âliye şahadetnâmesi: İcâzetnâme-i esâtize: medrese profesörlüğü diploması” aldı.”²⁴

Ayrıca o, Matbaa-i Âmire’de çalıştığı dönemde İstanbul’a gelmiş olan Ahmed Fâris eş-Şidyâk (ö. 1304/1887)²⁵, Yusuf el-Esîr es-Saydâvî (ö. 1307/1890)²⁶, Muhammed Mahmud eş-Şenkâtî (ö. 1322/1904)²⁷ gibi âlimlerle tanışmakta ve fikir alışverişinde bulunmaktaydı. Kendi eserlerinde de bu duruma işaret etmektedir.²⁸ Hatta Zihni Efendinin bir grup arkadaşıyla birlikte, İstanbul’da bulunduğu esnada Şeyh Yusuf el-Esîr’den ders aldıkları açık bir şekilde ifade edilmektedir.²⁹ Adı geçen âlimlerden, öğrencilik çağında olmamasına rağmen, ilim yönünden istifade etmiş olan Zihni Efendinin kendisini geliştirmedeki en büyük unsurun kendi ilim merakı, ileri derecedeki zekası ve üstün gayreti olduğunu düşünmekteyiz. Bu sebeple onun tahsil hayatının ömrü boyunca devam ettiğini söyleyebiliriz.

Aşağıda sunacağımız iş hayatıyla ilgili verilen bilgiler genel olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan *Sicill-i Ahvâl Defteri*’ndeki kayıtlara dayanmaktadır.³⁰ Bu defterde verilen bilgiler, çoğunlukla gün, ay ve yıl olarak

²² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-ârifîn*, II, 400; a.mlf., *Keşfü’l-Şejân Zeyli*, İstanbul 1971, I, 118; Ziriklî, *el-A’lâm*, VI, 123.

²³ Cami dersi görmek: medresede okumak. Bk. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, I, 121.

²⁴ Tarhan, “Müellif (Mehmed Zihni Efendi)’nin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi”, (Mehmed Zihni, *el-Muhtasarât* içinde), s. 3; Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, II, 1041.

²⁵ Ahmed Fâris eş-Şidyâk hakkında bilgi için bk. Ziriklî, *el-A’lâm*, I, 184-185; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu’cemü’l-müellifîn: terâcimü musannifî’l-kütübî’l-‘Arabîyye*, Beyrut ts., II, 41-42; Yakup Civelek, “Ahmed Fâris eş-Şidyak Edebî Şahsiyeti ve el-Cevâib Gazetesi” (Yayınlanmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997.

²⁶ Matbaa-i Âmire’de baş musahhahlik ve Dâru’l-Muallimîn’de Arapça hocalığı yapmıştır. Hayatı ve eserleri için bk. Filib Di Tarrâzî, *Târîhu’s-sahâfeti’l-‘Arabîyye*, Beyrut 1913, I, 135-139; Ziriklî, *el-A’lâm*, VIII, 238-239; Kehhâle, *Mu’cemü’l-müellifîn*, XIII, 310-311.

²⁷ Hayatı ve eserleri için bk. Ziriklî, *el-A’lâm*, VII, 89-90.

²⁸ Mehmed Zihni, *Meşâbirü’n-nisâ*, I, Mukaddime, II, 131.

²⁹ Tarrâzî, *Târîhu’s-sahâfe*, I, 137.

³⁰ *Sicill-i Ahvâl Defteri*, no: 66, s. 185-186; Arslan, *Mehmed Zihni*, s. 36-48.

belirtildiği için, *el-Mubtasarât*'ta oğlu ve *Yeni Mülkiye Tarihî*'nde torunu tarafından sadece yılı belirtilerek verilen bilgilere tercih edilmiştir.³¹ Ayrıca verilen bu tarihlerin miladi takvimdeki karşılıkları tarafımızdan yeniden tespit edilmiştir.

Zihni Efendi, iş hayatına henüz on yedi-on sekiz yaşlarında iken, 1280 Rebîülâhîr (1864 Eylül) ayında Bâb-ı Âlî³² Meclis-i Vâlâ³³ mazbata odasında başladı. Bu göreve mülazemeten³⁴ devam ediyordu. Günümüz ifadesiyle stajyer diyebileceğimiz bu görevine 1281 Şevval (1865 Mart) ayına kadar, altı ay hiç bir ücret almaksızın devam etti. Bu tarihten sonra maaşa geçti.

21 Muharrem 1285 (14 Mayıs 1868)'de devlet matbaası olan Matbaa-i Âmire'de Takvîm-i Vakâyi (resmî gazete)'in kâtiplik ve musahhihlik görevine terfi etti.

21 Safer 1296 (13 Şubat 1879)'da Mekteb-i Sultânî Edebiyat-ı Arabiyye muallimliği, yani Arap Dili ve Edebiyatı öğretmenliğine getirildi. Aynı zamanda Matbaa-i Âmire'deki görevi de devam etmekteydi. Sekiz buçuk ay her iki görevi de birlikte yürüttükten sonra, 12 Zilkade 1296 (28 Ekim 1879)'da, on bir yılı aşkın süreden beri çalıştığı matbaadaki görevinden istifa etti. Muhtemelen kendisini sadece öğretmenlik mesleğine verebilmek için bu kararı almış olmalıdır. 29 Rebîülevvel 1305 (15 Aralık 1887) tarihinde Mekteb-i Sultânî'de Arapça derslerinin yanısıra Fıkıh (İslâm Hukuku) derslerine de girmeye başladı.

³¹ Mehmed Zihni Efendi ile ilgili verilen bazı tarihlerin her iki kaynakta da farklılık arzettiği görülmektedir: Birinci verilen *el-Mubtasarât*, ikinci verilen *Yeni Mülkiye Tarihî* olmak üzere farklı verilen tarihler tarafımızdan şu şekilde tespit edilmiştir: Matbaai Âmire görevine başlaması: 1285/1869, 1284/1868; Galatasaray Mektebi Sultânîsinde göreve başlaması: 1296/1870, 1295/1878; Mektebi Mülkiye'deki Usûlü Fıkıh öğretmenliğine başlaması: 1300/1883, 15 T. Evvel 1299/28 Ekim 1883; Encümeni Teftiş ve Muayene Riyaseti: 1320/1902, 1903; Stockholm'de toplanmış olan Müsteşrikler İlmî Cemiyetine sunduğu eserlerinden dolayı altın liyakat madalyası verilmesi: 1888, 1884.

³² Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devlet idaresinin merkezine verilen isimdi. Geniş bilgi için bk. Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, I, 136-139.

³³ Islahat hareketlerinin icap ettirdiği yeni nizamnameleri hazırlamak, memurların muhakemesiyle meşgul olmak, lüzum gösterilen devlet işlerinde rey vermek üzere 1253 (1837) senesinde teşkil olunan meclisin adıdır. Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II, 430-431.

³⁴ Bir göreve maaşsız olarak devam etmektir. Günümüz kullanımında stajyer tabirinin karşılığıdır. Tanzimat'tan evvel bunun yerine "şakirt" denilirdi. Tanzimat sonrasında şakirt, okumak için mektebe gidenlere; mülazim, aylık almaksızın sırf iş öğrenmek üzere kaleme devam eden gençlere özel isim oldu. Geniş bilgi için bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, II, 611-612.

Zihni Efendi, Galatasaray Mekteb-i Sultânî'sinden yetişmiş pekçok ünlü kişinin öğretmenliğini yapmıştır. Şair Tefkîk Fikret (ö. 1915),³⁵ *Sahib-i Bubârî* muhtasarı *Tecrîd-i sarîb* isimli eserin mütercimi olarak meşhur olmuş³⁶ Babanzâde Ahmed Naim Efendi (ö. 1934)³⁷ ve İsmail Hikmet Ertaylan (ö. 1967)³⁸ bunlardandır.

25 Zilhicce 1300 (28 Ekim 1883)'te Mekteb-i Sultânî'deki görevi de devam etmek üzere, Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'de Usul-i Fıkıh muallimliğine tayin olunmuştur.³⁹ 20 Safer 1310 (12 Eylül 1892) senesinde derslerine ikinci ve üçüncü sınıfların Arapça dersleri ilave edilmiştir. 24 Rebiülâhîr 1311 (3 Kasım 1893)'te tekrar Arap Dili dersi ilave edilerek Mekteb-i Mülkiyede'ki maaşı, Galatasaray Mekteb-i Sultânî'sinden aldığı maaşın önüne geçmiştir. Bu durumdan da, Mülkiyede'ki etkinlik ve ders yükünün fazlaştığı anlaşılmaktadır. 19 Rebiülâhîr 1324 (12 Haziran 1906)'da Mekteb-i Mülkiye'deki öğretmenlik vazifesini bırakmıştır.

Zihni Efendi, Mülkiye'de hocalık yaptığı yıllarda öğrencileri tarafından çok sevilmekte ve onlarla yakından ilgilenerek; sevgi, şefkat, espi ve müsamahalı yaklaşımlarıyla hafızalarında tatlı hatıra izleri bırakan öğretmenler arasında yer almaktaydı. Ali Çankaya'nın *Mülkiye Tarîhi* isimli eserinde Mekteb-i Mülkiye'deki hatıralarını yazan öğrencilerin yazıları gözden geçirilmiş; Mehmed Zihni Efendiyle ilgili olumsuz duygular yansıtan hiç bir hatıraya rastlanmamıştır. Bizzat onunla ilgili hatıra kaydedenler de hep ondan sevgi ve övgüyle bahsetmektedirler.⁴⁰ Bununla birlikte Zihni Efendinin Usûl-i fıkıh sahasındaki

³⁵ Zihni Efendinin de içinde olduğu hocaları tarafından çok sevilen Tefkîk Fikret, 1304/1887'de Galatasaray Mektebi Sultânî'sinden birincilikle diplomasını aldı. Arapça ve Farsça'dan tetkiklerde bulunuyor, edebiyatla uğraşıyordu. Bk. İsmail Hikmet Ertaylan, *Tefkîk Fikret Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, İstanbul 1963, s. 32; Mehmet Kaplan, *Tefkîk Fikret*, Ankara 1986, s. 7; Tefkîk Fikret'in, gençliğinde son derece neşeli ve dindar bir kişiliğe sahip olduğu belirtilmektedir. Bk. Süleyman Nazif, *Mehmed Akif*, İstanbul 1924, s. 52, 53, 54.

³⁶ Ergin, *Türk Maarif Tarîhi*, I, 109.

³⁷ Ahmed Naim, Mektebi Sultani'de Zihni Efendiden Arapça okumuş; sonradan kendi kendine özel çalışmayla Arapça bilgilerini ilerletmiştir. Ayrıca bir medrese tahsili yoktu. Bk. Ahmed Naim-Mustafa Cemil, *Mektebi Sultani'ye Mabsus Sarfî 'Arabî ve Temrînât*, İstanbul 1323, s. 1-8; Eşref Edip, *Mehmed Akif Hayatı Eserleri*, İstanbul 1960, s. 385-386; Ahmed Naim, Galatasaray'da Tefkîk Fikret'le mektep arkadaşıydı. Bk. Mithat Cemal, *Mehmed Akif*, İstanbul 1939, s. 116.

³⁸ Ord. Prof. İsmail Hikmet Ertaylan, Zihni Efendi ile ilgili hatıralar nakletmektedir. Bk. Ertaylan, *Yetmiş Yılım Masalı*, İstanbul 1964, s. 32-33, 136-137; a.mlf., *Tefkîk Fikret*, s. 50, 91.

³⁹ Tarhan, "Müellif (Mehmed Zihni Efendi)'nin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi", (Mehmed Zihni, *el-Muhtasarât* içinde), s. 3; Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarîhi*, II, 1041.

⁴⁰ Prof. Krikor Kömürçyan, 1318/1902 mezunlarından Mustafa Reşat Mimaroglu, 1323/1907 mezunlarından Mehmed Selim İnal, Ekrem Engür, Asım Us, 1324/1908 yılı

yüksek ilmine rağmen konuyu öğrencilere iyi anlatamadığını, derslerinin sıkıcı geçtiğini ifade eden öğrencisi de bulunmaktadır.⁴¹ Ancak bu, genel hüküm bina edilemeyecek subjektif bir değerlendirme olarak kabul edilebilir. Ayrıca meşhur olmuş şahıslardan İstiklâl Marşı şairi Mehmed Akif Ersoy (ö. 1936⁴² ve Filozof Doktor Rıza Tefvîk (ö. 1949)⁴³’in de Zihni Efendiye doğrudan veya dolaylı olarak öğrencilik yapmış oldukları anlaşılmaktadır.

Mehmed Zihni Efendinin öğretmenliği anlatılırken, Mekteb-i Edeb ismiyle kurulmuş olan özel okulda, mektebin asıl talebeleri gittikten sonra, Arapça’daki bilgilerini artırmak ve bu vesileyle biraz tefsir ve hadis okumak arzusunda olan Mekteb-i Mülkiye mezunlarından yirmi kadar kişiye verdiği Arapça derslerinden de⁴⁴ bahsetmenin uygun olacağını düşünüyoruz. Bu öğrencilerin sıradan öğrenciler olmadığı; bilakis Muallim Naci ve Hacı Zihni Efendiye muhatap olacak derecede tahsil görmüş kimseler olduğu belirtilmektedir⁴⁵ Zihni Efendi, daha sonra yıllarca hükümet mekteplerinde de ders kitabı olarak okutulacak olan ve daha önce yazdığı *el-Müntehab* ve *el-Muktedab* isimli eserlerin özeti niteliğindeki *el-Müşezzebe* isimli eserinin sarf ve nahiv bölümünü bahsi geçen mektep öğrencilerine imla ettirmek suretiyle meydana getirmiştir. Bu yüzden eserin bir ismi de “*Mekteb-i Edeb*” idi.⁴⁶ Mekteb-i Edeb, kurucuları Necip Bey’in ölümü ve Ali Nâzıma Bey’in Maarif Nezâreti’nde bir memuriyete tayini üzerine

mezunlarından Ali Kemalî Aksüt’ün hatıraları için sırasıyla bk. Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1954, I, 352, I, 394, I, 405, I, 408-409, I, 410, I, 413-414. Ayrıca Hasan Vasfi Menteş’in hatıraları için bk. a.mlf., *Yeni Mülkiye Tarihi*, II, 1123-127.

⁴¹ Bk. Şakir el-Hanbelî, *Usûlü’l-Fıkhi’l-İslâmî*, İstanbul ts., s. 12.

⁴² Mehmed Akif Ersoy da, idadî tahsilini 1889’da tamamladıktan sonra evvela Mekteb-i Mülkiye’ye girmiş; maddî imkanlarının yetersiz oluşu sebebiyle Halkalı’da yeni açılmış olan Baytar Mektebi’ne geçmiştir. Bk. Mithat Cemal, *Mehmed Akif*, s. 185; Eşref Edip, *Mehmed Akif Hayatı Eserleri*, s. 380-381; Hasan Basri Çantay, *Akifnâme*, İstanbul 1966, s. 19. Mehmed Akif Mektebi Mülkiye’de öğrenci olarak Mehmed Zihni Efendiden istifade edememiş ancak Arapça’ya çalıştığı zamanlarda özel olarak ondan yararlanmıştı. Bu yüzden Zihni Efendiyi çok sever saygıyla anardı. Bk. Çantay, *Akifnâme*, s. 40.

⁴³ Babası, Gelibolu’dan İstanbul’a getirip Galatasaray Sultânîsi’ne yazdırdı. Fakat çok geçmeden okul idaresi tarafından yaramazlık ve serkeşliğinden dolayı on beş gün içinde mektepten çıkarıldı. Halbuki hocaları ondan memnundu. Bir müddet okuldan ayrı kaldıktan sonra, Mekteb-i Mülkiye’nin gece bölümüne girdi. Kendi ifadesine göre: “O zaman Mekteb-i Mülkiye pek parlak bir devrini yaşıyordu. Meşhur Mizancı Murat Bey, tarih; Recaizâde Ekrem Bey, edebiyat; Hacı Zihni Efendi, fıkıh; Atıf Bey, mecelle; Mikail Portakal Paşa, maliye; Sakız Ohannes Efendi, iktisat hocası idi.” Bk. Kandemir, *Kendi Ağzından Rıza Tefvîk*, İstanbul 1943, s. 96; Abdullah Uçman, *Rıza Tefvîk*, İstanbul 1999, s. 14, 133.

⁴⁴ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, III, 1021-1022.

⁴⁵ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, III, 1024.

⁴⁶ Mehmed Zihni, *el-Müşezzebe fî sarfî ve nahvî lisâni’l-‘Arab* (Nahiv Kısmı), İstanbul 1980, s. 1.

devam edemiyerek, 1307 (1891)'de kapanmıştır. Bu tarihlerde Mehmed Zihni Efendi, hem Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nde hem de Mekteb-i Mülkiye'deki öğretmenlik görevlerini birlikte yürütmekteydi. Ayrıca öğretmenlik görevlerini yaparken çeşitli meclis ve komisyon üyelikleriyle birlikte teftiş kurulu başkanlığında da bulunmaktaydı.

Zihni Efendinin öğretmenlik görevini icra ettiği Mekteb-i Sultânî ve Mekteb-i Mülkiye, devrinin en popüler okulları sayılmaktadır ki; Mekteb-i Sultânî, memleketin batı medeniyetine açılan ilk penceresi; Mekteb-i Mülkiye de, memleketimizde siyasî fikirlerin ilk ilmî tohumlarını ekmiş olan saygın bir müessesedir.⁴⁷

Mehmed Zihni Efendi, yukarıda bahsi geçen görevleri devam etmekte iken, 20 Şaban 1309 (20 Mart 1892) tarihinde Padişah II. Abdülhamid'in emriyle, Maarif Nezâreti'nde beş azadan oluşan Tedkîk-i Müellefât (Yazılı Eserleri İnceleme) Komisyonu üyeliğine ek görevlendirmeye tayin edilmiştir.

Mekteb-i Sultânî ve Mekteb-i Mülkiye'deki öğretmenlik görevleriyle Maarif Nezâreti'ndeki Tedkîk-i Müellefât komisyonu azalığına devam ederken, kendisine 7 Cemâziyelâhîr 1312 (5 Aralık 1894) tarihinde aynı bakanlığa bağlı Meclis-i Kebîr-i Maarif azalığı, görevi de verilmiştir. Bu görevin ellerde dolaşan meşhur eserleri ve saygın ilmî kişiliğinden dolayı padişah irâdesiyle verildiği ifade edilmektedir.⁴⁸

Daha sonra Meclis-i Maarif Dâire-i İlmiye azalığına getirildi. Bu görevini sürdürürken 21 Zilhicce 1326 (14 Ocak 1909) tarihinde emeklilik yaşı dolan Zihni Efendi, Maarif Nezâreti'nin teklifi ve Hey'et-i Vükelâ kararı⁴⁹ ile, ilgili kanundan istisna edilerek memuriyetine devam ettirilmiştir. Bu istisnanın gerekçesi, bahsi geçen mecliste onun ilmî konularla ilgili görüş ve bilgilerinden istifade edilmesi olarak açıklanmaktadır.⁵⁰ Vefatı sebebiyle gazetelerde çıkan vefat ve defin haberlerinde: Meclis-i Maarif âzâsından Hacı Zihni efendi"⁵¹ diye söz edilmesinden, onun hayatının sonuna kadar bu görevi sürdürdüğü düşünülebilir.

⁴⁷ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, III, 872.

⁴⁸ Tarhan, "Müellif (Mehmed Zihni Efendi)'nin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi", (Mehmed Zihni, *el-Muhtasarât* içinde), s. 3; Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, II, 1042.

⁴⁹ Bu günkü anlamda, Bakanlar Kurulu kararı, diyebiliriz. Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, I, 802.

⁵⁰ Tarhan, "Müellif (Mehmed Zihni Efendi)'nin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi", (Mehmed Zihni, *el-Muhtasarât* içinde), s. 3; Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, II, 1042.

⁵¹ Bk. *Tanîn*, 18 Muharrem 1332/18 Aralık Perşembe 1913, 19 Muharrem 1332/19 Aralık Cuma 1913.

Zihni Efendi, II. Abdülhamid devrinde yürüttüğü Meclis-i Kebîr-i Maarif Azalığı görevine, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ve ardından padişahın tahttan indirilmesinden sonra da devam etmiştir. Buradan hareketle, yeni kurulan meşrutiyet idaresinin yönetici kadrosunun da, Zihni Efendinin siyaset üstü ilmî kişiliğini ve isabetli görüş sahibi oluşunu takdirle karşıladıkları için görevini sürdürmesinde bir mahzur görmedikleri düşünülebilir.

16 Rebiülevvel 1320 (11 Haziran 1902) tarihinde Encümen-i Teftiş ve Muayene Riyâseti'ne⁵² tayin edildi. Burada yaklaşık altı ay, önceki memuriyet kadrosunda vekaleten başkanlık görevini yürüten Zihni Efendi, 11 Ramazan 1320 (11 Aralık 1902) tarihinden itibaren Teftiş ve Muayene başkanlığına asaleten atandı.

Zihni Efendi, uluslararası alanda ödüle layık görülen bir İslâm âlimi olmuştur. 6 Eylül 1888 tarihinde Stockholm'de toplanan Müsteşrikîn Cemiyet-i İlmiyesi (Uluslararası Oryantalistler İlmî kongresi)'ne gönderdiği basılmış eserlerinden dolayı kendisine İsveç ve Norveç Hükümeti tarafından altın madalya verilmiştir.⁵³ Bazı kaynaklarda bu tarih 1884 olarak verilmektedir.⁵⁴ Ancak Mehmed Zihni Efendinin oğlu Ali Rânâ Tarhan, kendisinden, okul müzesine asılmak üzere babası Mehmed Zihni Efendinin fotoğrafını isteyen Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi müdürüne yazdığı cevapta: "...hiç resim çıkartmamış olduğu için bu emrin îfâsı mümkün olamadı. Buna mukabil, pederime, Stockholm Müsteşrikîn Kongresi tarafından, bir çoğunu Mekteb-i Sultânî tadrîsâtı için vücûda getirmiş olduğu müellefâtını takdîren ihdâ edilmiş olan madalyayı ve âcizleri Almanya'da tahsilde iken yazdığı mektuplardan birini, kendisinin pek çok emek verdiği ve benim de pek çok istifade ettiğim mektebe bir hatıra olmak üzere, takdim ediyorum"⁵⁵ demektedir. Mektuptaki "...bir çoğunu Mekteb-i Sultânî tadrîsâtı için vücûda getirmiş olduğu müellefâtını

⁵² 1324 (1908) Temmuz'a kadar Maarif Nezareti Teşkilatı meyanında mevcut bulunmuş olan bir büronun ismiydi. Telif, tercüme her ne olursa olsun bastırılmak istenilen eserler bu encümende tetkik edilir; bastırılmasında mahzur görülmeyenler verilen izinle bastırılırdı. Geniş bilgi için bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, I, 531-532.

⁵³ *Sicill-i Ahvâl Defteri*, no: 66, s. 185; Tarhan, "Müellif (Mehmed Zihni Efendi)'nin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi", (Mehmed Zihni, *el-Mubtasarât* içinde), s. 5.

⁵⁴ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, II, 1042; Yaşaroğlu, "Mehmed Zihni Efendi", *Osmanlılar Ansiklopedisi*, II, 196.

⁵⁵ Zihni Efendiye Müsteşrikler Cemiyeti tarafından verilen bu madalya, halen Galatasaray Lisesi binasının giriş kısmındaki Galatasaray Lisesi Müzesi'nde, duvarda bir camekan içinde, oğlu Ali Rana Tarhan'a gönderdiği iki mektubun orijinaleri ile birlikte sergilenmektedir. Konu hakkında bilgi ve mektupların fotokopileri için bk. Arslan, *Mehmed Zihni*, s. 42, 180-184.

takdir...” ifadeleri dikkate alındığında, bu tarihin “1884” olmasının mümkün olamayacağı anlaşılmaktadır. Çünkü Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi için yazdığı eserlerin basıldığı tarih 1304 (1886) ve sonrasıdır.

Zihni Efendi, yurt dışı seyahatlerde de bulunmuştur. 15 Receb 1294 (26 Temmuz 1877)’te Mısır’ın İskenderiye şehrine gitmiştir. Mısır’da bulunma sebebini, Hasan Rasim Paşa (ö. 1299/1882)’nın⁵⁶ oğluna özel öğretmenlik yapmak olarak açıklamakta ve bu amaçla orada üç ay kadar kaldığını belirtmektedir.⁵⁷

Mehmed Zihni Efendi, 17 Muharrem 1332 (17 Aralık 1913) Çarşamba günü İstanbul’un Beylerbeyi semtinde Şemsi Bey sokağında bulunan köşkünde vefat etmiştir. Vefat haberi ertesi günkü gazetelerde üzücü bir olay olarak yer almış⁵⁸ ve bir soraki gün Beylerbeyi Camii’nde kılınan cenaze namazından sonra, aynı semtte bulunan Küplüce Camii yakınındaki mezarlıkta toprağa verilmiştir.⁵⁹ Zihni Efendinin defnedildiği yer, şu anda “Tarhan Ailesi” aile mezarlığına dönüştürülmüştür.⁶⁰

Zihni Efendi, 67 yıl, 5 ay, 7 günlük bir ömür sürmüştür. Vefatını takip eden günlerde Zihni Efendiyi seven kişilerce çeşitli gazete ve dergilerde, onu öven ve vefatına duyulan üzüntüyü ifade eden yazılar ve şiirler yayımlanmıştır.⁶¹ Basında

⁵⁶ Hayatıyla ilgili geniş bilgi için bk. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II, 173.

⁵⁷ Mehmed Zihni, *Meşâbirü’n-nisâ*, II, 91, dipnot.

⁵⁸ *İkdam*, 18 Muharrem 1332/19 Aralık 1913; *Tanîn*, 18 Muharrem 1332/18 Aralık 1913; *Taşîri Efkar*, 18 Muharrem 1332/18 Aralık 1913. (Gazetelerde 17 Muharrem’in karşılığı olarak 17 Aralık Çarşamba verilmekte ise de, hicri takvimleri miladi takvime çeviren bilgisayar programında 17 Aralık 1913 Çarşamba gününün karşılığı, 19 Muharrem 1332 olarak verilmektedir.)

⁵⁹ *İkdam*, 19 Muharrem 1332/19 Aralık 1913; *Tanîn*, 19 Muharrem 1332/19 Aralık 1913; *Sebîlü’r-reşâd*, sayı: 276, 26 Muharrem 1332/26 Aralık 1913, c. XI, s. 246.

⁶⁰ Aile mezarlığını 1999 yılının Temmuz ayında ziyaret ettim. Zihni Efendinin eski mezar taşında eski harflerle şu bilgiler bulunmaktadır: “Muallim Hacı Zihni Efendi (alt satırda): tevellüdü: İstanbul 1262 hicrî vefâtı: Beylerbeyi 1332 hicrî”. Onun yanında defnedilmiş yakınlarının, yakınlık derecesi belirtilmeksizin, sadece isimleri, bazılarının parentez içinde doğum ve ölüm tarihleri verilmektedir. Aile mezarlığında bulunan şahıslar şunlardır: Mehmed Zihni Efendinin eşi Mevhibe Hanım, kızı Hâdiye Hanım, Oğlu Ali Rânâ Tarhan (1882-1956) ve onun eşi Şevkiye Tarhan, Zihni Efendinin oğlundan torunu Profösör Abdülhak Tayfur Zihni Tarhan (1911-1994) ve onun eşi Melahat Tarhan (1916-1998).

⁶¹ Hafız İbrahim, “Büyük Üstad Hacı Zihni Efendi Merhum”, *Sebîlü’r-reşâd*, sayı: 276, 26 Muharrem 1332/26 Aralık 1913, c. XI, s. 246; Ali Selahaddin, “Üstadı Mağfûr Hacı Zihni Efendi Hakkında”, *Sebîlü’r-reşâd*, sayı: 277, 4 Safer 1332/1 Ocak 1914, c. XI, s. 265-266; Ali Rıza Bey, “Nâ Bedîd Oldu Cihandan Üstad”, *Ceride-i Sâfiyye*, sayı: 78, 1332/1913, s. 317.

yayımlanan bu yazılar arasında Tahirü'l-Mevlevî (1877–1951)'nin ⁶², Zihni Efendinin vefatına tarih düşürdüğü⁶³ şiiri de bulunmaktadır.⁶⁴

Zihni Efendinin ölüm tarihi, basında da yer almış olması sebebiyle ay ve günüyle birlikte kesin bilinmekte olmasına rağmen yine de bazı kaynaklarda verilen tarihlerin doğru olmadığı tespit edilmiştir. Bunun iki sebebinin olduğunu düşünüyoruz: Birinci sebebi, Zihni Efendinin vefat ettiği tarih hicri takvime göre 1332 senesinin birinci ayının 17. gününe tekabül etmekte; miladî takvime göre 1913 yılının on ikinci ayının 17. gününe tekabül etmektedir. Zihni Efendinin vefatından on dört gün sonra, Hicri takvimdeki 1332 tarihi, 1914 yılına karşılık gelmektedir. Hicri takvimi miladi takvime çevirme işleminde bu on dört günlük zaman farkı göz ardı edildiğinde hatalı bir sonuç elde edilmektedir ki, bu yüzden *el-Muhtasarât*'ta oğlu Ali Rânâ Tarhan ve muhtemelen oradan alınarak başka kataloglarda, ölüm tarihi “m. 1914” olarak verilmiştir.⁶⁵ İkinci sebebe gelince, Osmanlı Devleti'nde bu dönemde iki takvim kullanılmaktaydı. Birisi malî yıl olarak Rûmî takvim; ikincisi, önceden beri kullanılan hicrî takvim. Rûmî takvime göre 1329 senesinin 4 Kânûn-ı evveli olan vefat tarihini Bursalı Mehmed Tahir Efendi, “329 senesinin sonları” olarak kaydetmekte; ancak bu tarihin hicri mi, rûmî mi, olduğunu belirtmemektedir.⁶⁶ Zihni Efendinin vefatıyla ilgili bilgiyi oradan alan diğer bazı kaynaklarda da söz konusu tarih, hicrî olarak anlaşılmalı ki, miladî karşılığı, 1911 tarihi verilmiştir.⁶⁷

III. ESERLERİ

Mehmed Zihni Efendi; Arap Dili ve Edebiyatı, Biyografi, Akaid, Dinler Tarihi, Fıkıh, Hadis, Tasavvuf gibi alanlarda pekçok tercüme, şerh ve te'lif türü

⁶² Hayatı ve eserleri için bk. İnal, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1930-1942, III, 1857-1860.

⁶³ Tarih düşürme ile ilgili geniş bilgi için bk. İsmail Yakıt, “Tarih Düşürme Sanatı”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, VI, 124-129.

⁶⁴ Bk. *Sebilü'r-reşâd*, sayı: 276, 26 Muharrem 1332/26 Aralık 1913, c. XI, s. 247.

⁶⁵ Tarhan, “Müellif (Mehmed Zihni Efendi)'nin Hayatı ve Eserleri Hakkında Bilgi”, (Mehmed Zihni, *el-Muhtasarât* içinde), s. 3; *New General Catalog of Old Books and Authors (2002 April)*, <http://www.kingkong.demon.co.uk/ngcoba/zi.htm>, 21. 06. 2002.

⁶⁶ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 311; Gövsa, *Meşhur Adamlar*, IV, 1598.

⁶⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 400; Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, I, 421; Zirikli, *el-A'lâm*, VI, 123. Zihni Efendinin ölüm tarihiyle ilgili yanlışlık kütüphane fişlerinde de görülmektedir; Süleymaniye ve Bayezit Devlet Kütüphanesi'nin bazı fişlerinde, İSAM'ın kütüphane kayıtlarında vefat tarihi 1329/1911 olarak gösterilmektedir.

eser hazırlamıştır. Zikredilen sahalardaki eserlerini, ayrı ayrı tanıtmak bu çalışmanın sınırlarını aşacağından burada Arap Dili ve Edebiyatıyla ilgili eserlerinin kısaca tanıtımıyla birlikte diğer sahalardaki eserleri, konuları altında liste halinde sunulacaktır.

Arap Dili ve Edebiyatı ile İlgili Çalışmaları:

Mehmed Zihni Efendi, Arapça öğretimine dair eserlerini telif etmeden önce aşağıdaki şerh ve ta'lik çalışmalarını yapmıştır:

1. Müellifin *Meşâbîrî'n-Nisâ* adlı eserinin mukaddimesinde bildirdiğine göre Matbaa-i Âmire'de görev yaparken, meşhur Arap dil bilimcisi İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1248)'in sarfla ilgili ünlü eseri *eş-Şâfiye* üzerine, Radiyyüddin Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî (ö. 686/1288)'nin yaptığı şerhi tashîh ederek, bir takım açıklayıcı notlar ilave etmiştir.⁶⁸ Zihni Efendi, söz konusu çalışmasında, bulabildiği nüshaları gözden geçirmiş, nüshalardan ikisini esas alarak eserin tashîhini yapmış ve gerekli bazı açıklamalar ilave ederek yayına hazırlamıştır. Bir edisyon kritik çalışması olarak değerlendirebileceğimiz bu eser, Dersâadet'te Sahâfiyye-i Osmaniyye tarafından basılmıştır. Baskı üzerinde her hangi bir tarih belirtilmemekle birlikte, 1290 (1873) senesi olabileceği tahmin edilmektedir.⁶⁹

2. İbnü'l-Hâcib'in yukarıda sözü edilen meşhur eseri *eş-Şâfiye* üzerine Nukrakar Cemalüddin es-Seyyid Abdullah b. Muhammed el-Huseynî (ö. 776/1374)'nin yaptığı şerh, Zihni Efendi tarafından tashîh edilerek bazı açıklamalarla birlikte yayına hazırlanmış⁷⁰ ve 1293'te Matbaa-i Âmire'de basılmıştır. Bu eseri de bir önceki eser gibi, bir edisyon kritik çalışması olarak kabul etmek mümkündür.

Zihni Efendi, Arapça'dan edebî kıymeti haiz bazı eserleri de Türkçe'ye çevirmiştir. Bu eserler şunlardır:

1. *Etvâku'z-zehbe fi'l-mevâizî ve'l-butabr*. Bu eserin aslı, Zemahşerî (ö. 538/1143)'nindir. "Altın kolyeler" anlamına gelen eserde; ahlakî ve edebî öğütler, ilim ve hikmet değeri taşıyan cümlelerden oluşan yüz makâle (hikmetli söz) bulunmaktadır. Yakın dostu Said Efendi (ö. 1918)⁷¹ ile birlikte tercüme ettikleri bu eser Matbaa-i Âmire'de 1290 tarihinde basılmıştır.

⁶⁸ Mehmed Zihni, *Meşâbîrî'n-nisâ*, I, Mukaddime.

⁶⁹ Arslan, *Mehmed Zihni*, s. 109. bazı kaynaklarda basılmayan eserleri arasında verilmektedir. Bk. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 312; Çöğenli, *Müderris Hacı Mehmed Zihni*, s. 18.

⁷⁰ Mehmed Zihni, *Meşâbîrî'n-nisâ*, I, Mukaddime.

⁷¹ Müderris Emiroğlu Mehmed Said, 1252 (1836)'da İstanbul'da doğdu. Matbaai Âmire musahhihliğinde onbir yıl çalıştıktan sonra öğretmenlik mesleğini seçerek çeşitli okullarda

2. *Feyz-i Yezdân* (Nasîhatü'l-İhvan Tercümesi): Eser, Ömer İbnü'l-Verdî (691–749/1292–1349)'nin ⁷² dostlara nasihatler anlamına gelen, yetmiş yedi beyitlik nasihatlerden müteşekkil “nasîhatü'l-ihvân” isimli Arapça kaside-i lâmiyyesinin⁷³ tercüme ve şerhidir. Arapça'yı yeni öğrenmeye başlayanlar için lafız ve mana yönünden faydalı bilgiler içerdiği göz önünde tutularak⁷⁴, uygun görülen bazı okullarda Arapça tatbikatı derslerinde okutulmak üzere kabul edilmesi ümidiyle bastırılmıştır.⁷⁵

Ahlakî öğütler içeren eserin tamamı Zihni efendi tarafından tercüme edilmiştir. Tercüme edilirken, ilim tahsil etmeye yeni başlayan öğrencilerin ihtiyaçları dikkate alınarak; bilinmeyen kelimeler ve i'rab ile ilgili açıklamalar da yapılmıştır. Oradaki öğütleri pekiştiren Kur'ân ayetleri ve mesellerle muhteva zenginleştirilmiştir. Hatta değişik nüshalardaki hata ve farklılıklara bile işaret edilerek değerlendirmelerde bulunulmuş,⁷⁶ bir nevi edisyon kritik yapılmıştır, diyebiliriz.

Müellif, Mektebi Sultânî'de Arapça öğretmenliği görevini üzerine aldıktan sonra Arap dili ve edebiyatının öğretimine dair pek çok eser hazırlamıştır. Bu eserler şunlardır:

1. *el-Müntehab fî ta'lîmi liğati'l-'Arab*: Arapça'nın sarfını ele almaktadır. 1303'te İstanbul'da basılmıştır. 624 sayfadan oluşmaktadır.

2. *el-Muktedab mine'l-Müntehab*: Bir önceki eserin alıştırma ve örnek cümlelerinin azaltılması suretiyle özetlenmiş şeklidir. 1304'te 200 sayfa olarak basılmıştır.

3. *el-Muktedab fî nahvi lisâni'l-'Arab*: Arapça'nın nahivini ele almaktadır. 1304'te basılmış olan eser, 378 sayfadan oluşmaktadır.

4. *el-Kavlü'l-ceyyid*: Belagat öğretimiyle ilgili eserlerden Telhîs ve onun şerh ve haşiyelerindeki beyitleri numaralandırarak açıklayan bir eserdir. İlk defa 672 sayfa olarak 1304 senesinde İstanbul'da basılmıştır. Daha sonra müellif hayatta iken iki baskı daha yapmıştır.

öğretmenlik yaptı. 1918'de İstanbul'da vefat etti. Geniş bilgi için bk. Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi*, II, 1040-1041.

⁷² İbnü'l-Verdî Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Me'arrî; Tarih, fıkıh, dil ve edebiyat alimi, mutasavvıf ve şairdir. Hakkında geniş bilgi için bk. Zirikli, *el-A'lâm*, V, 67; Durmuş, İsmail-Ergin, Ali Şakir, “İbnü'l-Verdî, Zeynüddin”, *DİA*, XXI (İstanbul 2000), s. 239-240.

⁷³ Kafiyeleri “lam” harfiyle sona erdiği için böyle denilmiştir.

⁷⁴ Mehmed Zihni, *Feyz-i Yezdân*, İstanbul 1292, s. 2.

⁷⁵ Mehmed Zihni, *Meşâbirü'n-nisâ*, I, Mukaddime.

⁷⁶ Mehmed Zihni, *Feyz-i Yezdân*, s. 3, 15, 18, 34, 54.

5. *Kitâbü't-Terâcim*. Arap edebiyatında meşhur olmuş şair ve ediplerin hayat hikayeleri ve edebî ürünlerinden örnekleri ihtiva eden bir eserdir. Eser, tamamen Arapça'dır. Bu eserin yazılış gayesi, sadece şahıslarla alakalı hayat hikayesini vermek değil; bilakis öğrencilere Arap edebiyatının nazım ve nesir örneklerini sunmaktır. 1304'te İstanbul'da Şirket-i Mürettebiye Matbaasında basılmıştır. Yüz altmış sayfadan oluşan eserin son sayfasında, henüz elif harfinin bitmediği devam edeceği belirtilmekte ise de Zihni Efendi, bu eserin geri kalan kısmını tamamlayamamıştır.

6. *el-Müşezzzeb fî sarfî ve nahvî lisâni'l-'Arab (sarf kısmı)*: Yukarıda bahsi geçen sarfla ilgili eserlerinin özetidir. 1307'de basılmıştır.

7. *el-Müşezzzeb fî sarfî ve nahvî lisâni'l-'Arab (nahiv kısmı)*: Yukarıda bahsi geçen nahivle ilgili eseri *el-Muktedab*'ın özetidir. Sarf bölümüyle birlikte Mekteb-i Edeb'de okuttuğu Arapça derslerinde imla suretiyle meydana getirilmiş, daha sonra 1307'de basılmıştır.

Diğer eserleri:

Akaid

1. *Ni'met-i İslâm Risâlesi*

Biyografi

2. *Tuhfetü'r-râğib fî sîreti cemâ'atin min a'yâni ehli beyti'l-etâyib* tercümesi

3. *Meşâbiru'n-Nisâ*

4. *el-Hakâik mimmâ fî'l-Câmi'is-Sagîr ve'l-Meşârik min Hadîsi Hayri'l-Halâik*

Dinler tarihi

5. *Tuhfetü'l-erîb fî'r-raddi 'alâ ehli's-salîb* tercümesi

Fıkıh

6. *Elgâz-ı Fıkbiyye*

7. *Kızlar Hocası*

8. *Kitâbü't-Tabâre, Kitâbü's-Salât, Kitâbü's-Savm, Kitâbü'z-Zekât, Kitâbü'l-Hacc, Münâkabât ve Müfârakât* isimli müstakil kitaplardan oluşan *Ni'met-i İslâm İlmihali*.

9. *el-Muhtasarât fî mesâli't-tabâre ve'l-ibadât*

Hadis

10. *Sihâmü'l-isâbe fî kenzi'd-da'avâti'l-müstecâbe* tercümesi

11. Buharî'nin *el-Câmi'u's-sabîl'i* üzerine ta'likât

12. Müslim'in *el-Câmi'u's-sabîl'i* üzerine ta'likât

Kur'ân ilimleri

13. *el-Kavlü's-sedîd fî ilmi't-tecvîd (Tevvîd-i Cedîd)*

Tasavvuf

14. *el-Munkizü mine'd-dalâl* tercümesi

Yukarıda sayılan eserlerinden başka Zihni Efendi, Arap Dili ve Edebiyatından: *Sarf-ı 'Arabî, Şerhu teshilü't-tahsil, Şerhu ebyât-ı İyfehendî*; Fıkıhtan: *İktübâsü'l-envâr fî tercemeti'l-Menâr, Husûlü'n-Nakbi, Terceme-i Tuhseti'l-mülûk*; Türk Dilinden: *Kavâid-i Türkiyye Risalesi*; Akaiden: *Düstürü'l-Muvahhidîn* ve Hadisten: *Meşâriku'l-Envâr*'a Ta'likât isimlerinde eserler de hazırlamış ve bunlarla ilgili bazı bilgileri bizzat kendisi, basılan diğer eserlerinde vermiştir. Ancak sözü edilen eserler basılarak günümüze ulaşmamıştır. Basılmamış bu eserlerin yazma müsveddelerine kütüphanelerde ulaşamadığı gibi, nerede olduğu, Zihni Efendinin yakınları tarafından da bilinmemektedir.⁷⁷

IV. SONUÇ

Mehmed Zihni Efendi, Bâb-ı Âli Meclis-i Vâlâ mazbata odasında başladığı meslek hayatını, devlet matbaası olan Matbaa-i Âmire'de Takvîm-i Vakâyi (resmi gazete)'nin kâtiplik ve musahhihlik göreviyle sürdürmüştür. Daha sonra batı medeniyetine açılan ilk pencere olarak değerlendirilen Mekteb-i Sultânî ve memleketimizde siyasî fikirlerin ilk ilmî tohumlarını atmış olan Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne gibi devrinin en popüler okullarında öğretmenlik yapmıştır. Bu önemli görevlerin yanında Maarif Nezâreti'nde Tedkîk-i Müellefât (Yazılı Eserleri İnceleme) Komisyonu ve Meclis-i Kebîr-i Maarif üyelikleri ile Encümen-i Teftîş ve Muayene Riyâseti (Teftîş ve Muayene Komisyonu) başkanlığında bulunmuştur.

Zihni Efendi, II. Abdülhamid devrinde yürüttüğü Meclis-i Kebîr-i Maarif Azalığı görevini, II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki tarihlerde kanunen yaş haddini aşmış olmasına rağmen yeni kurulan meşrutiyet idaresinin yönetici kadrosunun isteğiyle sürdürmüştür ki bu durumdan Zihni Efendinin siyaset üstü ilmî kişiliğe sahip bir ilim adamı olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.

Mehmed Zihni Efendi; Arap Dili ve Edebiyatı, Akaid, Biyografi, Dinler Tarihi, Fıkıh, Hadis, Tasavvuf gibi alanlarda pekçok tercüme, şerh ve te'lif türü eser hazırlamıştır. Bu eserlerden Arap dili ve belagatine dair *el-Müntehab, el-Muktedab, el-Kavlü'l-ceyyid* özellikle Arapça öğretimine dair geliştirdiği yenilik ve metod açısından dikkate değerdir. Fıkıhla ilgili *Ni'met-i-İslâm ilmihali*, ve meşhur kadınların biyografisini ele alan *Meşâbiru'n-Nisâ* sahalarında önemli müracaat eserleridir.

⁷⁷ Arslan, *Mehmed Zihni*, s. 128.